

Holdningsskred som drivkraft for revolutionerne i 1989

Hans Aage, Økonomisk Institut, Københavns Universitet

1. Indledning

Den gængse analyse af omvæltningerne i Østeuropa og Sovjetunionen siden 1989, der ofte underforstås som en selvfølgelighed, kan meget summarisk sammenfattes således:

- 1) Planøkonomien har vist sig håbløst ineffektiv, og dens indre sammenbrud er årsag til en *økonomisk krise*, der igen har medført
- 2) stærkt stigende utilfredshed i befolkningerne og tiltagende *social krise*. Presset fra befolkningerne har forårsaget
- 3) omfattende *politisk krise* med national løsrivelse fra centralregeringen i Moskva og store politiske omvæltninger.

Men der er meget, som taler for, at årsagsfølgen mellem disse tre kriseelementer snarere er den omvendte. Begivenhederne blev udløst af en bevidst politisk beslutning i Gorbatsjov-regeringen om at frigøre folkelige, politiske kræfter, omend med uforudsete konsekvenser. Drivkraften i reformprocessen er først og fremmest udbredte folkelige aspirationer om forøgelse af levestandard og produktion, som anses for utilstrækkelige, og når økonomien bryder sammen, er det snarere som en følge bl.a. af værdisammenbruddet end omvendt. Den slags påstande er jo svære at dokumentere, men det synes klart, at der er skred i befolkningernes hold-

ninger på mange områder, og at utilfredsheden med levestandarden begyndte at stige, før forbrugsstigningen ophørte, hvilket først er sket inden for de seneste par år.

2. Plansammenbrud

Konstateringen af planøkonomiens ineffektivitet og indre sammenbrud hviler på et overraskende løst grundlag, ikke mindst i betragtning af, hvor hyppigt disse krisemeldinger er blevet gentaget igennem de sidste tyve år.¹

For det første har planøkonomierne faktisk haft høj økonomisk vækst i efterkrigstiden. Ganske vist er deres vækstrater stagneret, og de er relativt ineffektive med overforbrug af arbejdskraft og ressourcer (der bruges 2-3 gange så meget energi pr. produceret enhed som i Vesteuropa).² På den anden side er det nødvendigt at fastholde, at Sovjetunionen og de østeuropæiske lande ikke er fattige efter en global målestok, men derimod mellemindkomstlande, hvis produktion pr. indbygger er på linje med de mindst velhavende områder i EF som Portugal, Grækenland og Syditalien. Planøkonomierne har fungeret indtil for nylig, og produktionsfaldene satte først ind i 1990. Med samlede fald på 10-30% i Østeuropa og 20% i SNG er krisens dimensioner nu som i de kapitalistiske lande i 30'er-

ne, hvor produktion og beskæftigelse faldt med 25-50%, jf. tabel 1.

For det andet er det langt fra klart, at plansystemets umulighed og indre sammenbrud er årsagen til den økonomiske krise. Der er en række mere nærliggende årsager: begyndende energikrise i Sovjetunionen, bortfald af store dele af Comecon-handelen, uansvarlig økonomisk politik (budgetunderskud og pengeudstedelse, som har ødelagt det i forvejen stærkt nedbrudte prissystem), og ikke mindst social opløsning i forbindelse med reformerne, som bl.a. giver sig udslag i, at lokale skattemyndigheder ikke indbetaler opkrævede beløb til centralregeringen, at plan-

direktiver negligeres, og at virksomheder og privatpersoner i stedet driver pengeløs tuskhandel, som er en meget ineffektiv økonomisk mekanisme.

En afgørende fælles årsag er problemerne i den sovjetiske olieproduktion, som nåede et toppunkt i 1988 og derefter er faldet med 20%, og det tidsmæssige sammenfald med det sovjetiske imperiums opløsning er næppe nogen tilfældighed. Indtil slutningen af 80'erne kunne Sovjetunionen levere billig olie som brændstof til at holde gang i et lukket økonomisk kredsløb i det sovjetiske imperium med tilhørende Comecon-lande. Men stigende udvindingsomkostninger og

Tabel 1. Den økonomiske udvikling i Østeuropa og Sovjetunionen i perioden 1989-1991.

		BNP vækst pct.	inflation pct.	arbejdsløshed pct.	betalings- balance mia. dollars	udlandsgæld mia. dollars
Sovjetunionen	1989	3.0	7	..	-0.2	..
	1990	- 2.4	10	2	-5.4	43.3
	1991	-17.0	150	..	1.5	..
Polen	1989	- 0.2	244	1	-1.2	..
	1990	-12.0	617	6	0.7	40.8
	1991	-10.0	60	11	-3.0	..
Tjekkosllovakiet	1989	- 0.7	1	0	0.3	..
	1990	- 3.1	10	1	-1.1	6.6
	1991	-14.0	58	8	-0.5	..
Ungarn	1989	- 0.2	17	1	-1.4	..
	1990	- 5.0	30	2	0.1	19.4
	1991	- 7.0	38	8	-0.6	..
Rumænien	1989	- 7.9	..	..	2.5	..
	1990	-10.5	40	1	-1.5	0.0
	1991	- 9.0	291	4	-2.6	..
Bulgarien	1989	- 0.4	10	0	-1.1	..
	1990	-13.6	65	1	-1.4	10.4
	1991	-23.0	447	11	-1.5	..

Note: Udlandsgælden er opgjort ultimo 1990 som nettogæld, dvs. bruttogæld fratrukket indskud i vestlige banker.

Kilder: OECD Economic Outlook (December 1991, no. 50):54-57; OECD, 1992b:23,65; Stevens & Kennan, 1992:146-154; Economist Intelligence Unit, Country Reports (forskellige numre).

plansystemets opløsning, som også er en del af forklaringen på faldet i olieproduktionen, har standset den sovjetiske subsidiering af Østeuropa og forhindret systemets fortsatte beståen. Fra den 1. januar 1991 har de østeuropæiske lande måttet betale verdensmarkedsprisen i hård valuta for sovjetisk olie. Eksporten til Sovjetunionen er faldet med omkring 50%, og det har fremtvunget en omstilling af produktion og udenrigshandel.

For det tredje er det heller ikke indlysende, hvordan disse problemer kan afhjælpes. Tiltroen til markedsøkonomi, liberalisering (for at rationelle priser kan styre beslutningerne) og privatisering (for at stimulere foretagsomhed og initiativ) er stor både i Øst og i Vest.

»Reformers believe that market economies deliver higher levels of prosperity than planned economies. The evidence in favour of this belief is overwhelming.«
(Philip Hanson)³

»Det er ikke lykkedes menneskeheden at skabe noget, som er mere effektivt end markedsøkonomien.«
(S.S. Shatalin et.al.)⁴

Men den er ikke synderligt veldokumenteret. Troen på, at »moderne, demokratisk markedsøkonomi« automatisk fører velstand med sig, bygger på overfladiske sammenligninger med de rigeste (områder i) de vestlige industrilande. Der er mange fattige markedsøkonomier rundt om i verden. Og rige lande har megen planlægning, både statslig og i private koncerner, samt en stor offentlig sektor. Hvis den statslige sektor uden videre privatiseres, vil uligheden forøges drastisk, idet formueindkomster typisk er meget ulige fordelt, og eventuelle gunstige effekter kan hurtigt blive skyllet væk af sociale konflikter.

Empiriske sammenligninger af private og statsejede virksomheder giver ikke entydige konklusioner om deres relative effektivitet. Nogle eksempler kan tjene som illustration: Polsk landbrug er overvejende (75%) privat, men produktiviteten er lav og stagnerende, også i forhold til de østeuropæiske naboer. På den anden side er hollandsk landbrug blandt verdens mest effektive, og der anvendes i stor udstrækning langtidskontrakter for udlejning af statsejet jord til landmændene. Der er to jernbaneselskaber i Canada, det ene privat, det andet offentligt ejet, og ifølge en omhyggelig undersøgelse er der ikke forskel på deres effektivitet.⁵ Sundhedsvæsenet er overvejende privat i USA og næsten et statsmonopol i Danmark, ligesom det er i SNG, og en OECD-undersøgelse konkluderer, at det danske er langt mere omkostningseffektivt end det amerikanske. I 1987 kostede sundhedsvæsenet 11,2% af BNP i USA, 6,0% i Danmark og 7,3% i OECD-landene i gennemsnit, og forskellene kan ikke forklares af kvalitetsforskelle, men skyldes også forskelle i effektivitet, aflønning og administrationsomkostninger.⁶

Alec Nove's klassiske problem vedrørende forskellene mellem det sovjetiske ministerium for kemisk industri og den amerikanske koncern DuPont er ikke indlysende at forklare. Deres omsætning er af samme størrelsesorden, de fremstiller samme type af produkter, og deres interne organisation er administreret snarere end markedsbestemt.⁷ Tendensen til stadig flere fusioner i vestlige koncerner er jo i sig selv et udtryk for behovet for mere planlægning og administration. Det afgørende synes ikke så meget at være ejendomsformen som konkurrenceforholdene, det lovmæssige miljø og ledelsens kvalitet.

En grundig gennemgang af eksisterende empiriske undersøgelser fører til den konklusion, at

»when market power is significant, and particularly when company behaviour is subject to detailed regulation, there is little empirical justification for a general presumption in favour of either type of ownership.«⁸

Den stadige, i kor gentagne fremførelse af markedøkonomiens overlegenhed er tankevækkende i betragtning af, at der inden for de seneste år er udkommet to førende amerikanske lærebøger i komparativ økonomi, som samstemmende konkluderer, at økonomisk

»... dynamic efficiency of the two systems appears similar. ... The important differences in growth rates appear not between the systems but rather among the nations with the same economic system.«⁹

Hurtige, massive og uforklarlige holdnings-skred er altså ikke ukendte, heller ikke i den vestlige akademiske verden.

3. Holdningsskred

Holdningsændringer på disse og andre områder har stor betydning for reformprocessen, men alle ændringer sker ikke lige hurtigt og er ikke lige fremmende for reformerne, hvilket i 1990 fik Gorbatsjov til at erklære:

»Trods alle økonomiske og sociale problemer og andre alvorlige vanskeligheder er mental træghed dog den værste hindring for forandringer.«¹⁰

Det er vanskeligt at vurdere retning og varighed af holdningsændringer på de følgende områder, ligesom det må huskes, at der er store variationer mellem befolkningsgrupperne.

Materiel velstand og forsyningen med forbrugsvare har altid spillet en stor rolle i den

sovjetiske dagligdag, også i propagandaen, hvor økonomisk vækst har været en central del af legitimeringsgrundlaget for det kommunistiske styre. På grund af det ineffektive pris- og distributionssystem har sovjetborgerne brugt uforholdsmæssige mængder af tid på at skaffe sig varer, stå i kø, udveksle oplysninger om, hvor der kunne købes varer, gå på indkøb for hinanden i arbejdstiden og bytte varer med naboer og venner.

Selv om forbruget er steget kraftigt i de sidste årtier og er fortsat med at stige indtil for nylig, er forbrugsønskerne vokset endnu mere og dermed også utilfredsheden. Navnlig de unge er utilfredse og i øvrigt også relativt dårligt lønnede, og unge svarpersoner anså typisk i 1990 en månedlig indkomst efter skat på 400-500 rubler for nødvendig for at kunne leve rimeligt, hvilket den gang svarede til gennemsnittet for ansatte i kooperativer, men var langt over gennemsnittet for statsansatte (250 rubler) og kolkhozmedlemmer (200 rubler).¹¹

I meningsmålinger angiver over halvdelen af svarpersonerne, at det største økonomiske problem er høje forbrugerpriser, og at det største problem ved lønsystemet er, at lønstigningerne halter bagefter prisstigningerne.¹² Begge dele er udtryk for utilfredshed, men jo også for en fejlsluttelse, eftersom det egentlige problem er, at pengevæsenet er ved at blive helt ødelagt og at rublen mister sin værdi. Det skyldes statslige budgetunderskud, ukontrollerede lønstigninger efter virksomhedsreformen i 1987 og ansvarsløs pengeudstedelse, som kun kan neutraliseres af kraftige prisstigninger, og problemet er derfor, at prisstigningerne ikke har været kraftige nok.

Forbrugerønskerne er også voksende i andre lande, således i Polen, hvor andelen af svarpersonerne, som anså deres indkomst for rimelig, faldt fra 30% i 1973 til 7% i 1987.¹³

Det gælder også i vestlige lande. Andelen af amerikanerne, som er tilfredse med deres levestandard og med, hvad de kan få for pengene, er faldet fra 82% i 1981 til 62% i 1991, det laveste tal siden 1963.¹⁴ Ganske vist er der ligesom i Østeuropa og SNG stigende støtte til miljøbevarelse, og i Danmark er der massiv tilslutning (76%) til, »at der lægges mindre vægt på penge og materielle goder«, men det forhindrer ikke, at der samtidig udtrykkes ønsker om øget forbrug, især ikke når befolkningens adfærd snarere end dens verbale ytringer lægges til grund.¹⁵

Social udligning og økonomisk lighed synes at have aftagende betydning i værdimønstrene i Østeuropa og SNG. I mange år har økonomer og ideologer bekæmpet befolkningens lighedsideologi og »uravnilovka« (lignemageri) med henvisning til, at løn efter arbejde ifølge Marx bør bestemme indkomstfordelingen. Samtidig er der i efterkrigstiden sket en kraftig lønudligning i Sovjetunionen, som først er vendt med Gorbatsjovs lønreform fra 1986, og den officielle fortolkning af princippet om løn efter arbejde lægger stadig større vægt på arbejdets resultat frem for arbejdsindsatsens størrelse.¹⁶

Arbejdsløshed accepteres i stigende grad, og andelen af sovjetiske svarpersoner, som finder arbejdsløshed »utilstadelig i vort land«, faldt fra 58% i december 1988 til 39% i december 1990.¹⁷

I Polen svarede i 1980 71% »bestemt ja« til, at »indkomstloft for de velhavende« er et socialt retfærdighedsprincip. I 1988 var tallet faldet til 26%. For »fuld beskæftigelse« var tallene hhv. 51% og 25% og for »store lønforskelle afhængigt af kvalifikationer« hhv. 26% og 40%. Størsteparten af disse ændringer fandt sted mellem 1980 og 1984.¹⁸ Tilsvarende holdningsskift kan konstateres i Danmark, hvor andelen af svarpersonerne med positiv holdning til løndifferentiering inden

for erhvervsgrupper efter individuel arbejdspræstation steg fra 56% i 1981 til 73% i 1990.¹⁹ Blandt danskere mellem 19 og 28 år var i 1979 78% enige i, at »personer med høje indtægter betaler alt for lidt i skat«, mens andelen i 1988 var faldet til 59%.²⁰ Generelt er holdningerne til velfærdsstaten og til sociale ydelser imidlertid ikke blevet mere negative i vestlige lande,²¹ men det er fortsat en mere udbredt holdning i SNG end i Vesten, at staten har ansvaret for at forsørge mennesker, som kommer ud for økonomiske problemer.²²

Privat ejendomsret vurderes positivt i Sovjetunionen af stadig flere, således af 56% allerede i november 1989, et tal, som overraskede mange, bl.a. også den kendte sociolog Tatjana Zaslavskaja.²³ I juni 1992 var 72% af de adspurgte tilhængere af privat ejendomsret til jord.²⁴ Der er stor folkelig tilslutning til privatiseringen, endog så stor, at der er opstået uvilje mod fjernvarmesystemer, som sættes i forbindelse med det gamle system. Der er en stigende tendens til at foretrække, at hvert hus skal have sit eget oliefyr, og det har angiveligt givet problemer for dansk teknologioverførsel til Polen, Ungarn og Tjekkoslovakiet på dette område.²⁵ Men der er også opstået skepsis, og i folkemunde er det engelske låneord »privatizatsija« blevet til »prikhvatizatsija«, et ordspil på det russiske »prikhvatit«, at snuppe, rage til sig.

Men *privat foretagsomhed* er fortsat mere velanskrevet i de vestlige markedsøkonomier end i de østeuropæiske lande og SNG.²⁶ Selv om kooperativ og individuel virksomhed blev opmuntret i Sovjetunionen, blev det betonet, at al indkomst burde hidrøre fra »hæderligt arbejde«. ²⁷ Kooperativerne blev kritiseret voldsomt i den offentlige debat, ikke blot fordi de intet frembragte »bortset fra ublu priser«, men også fordi de var »grådige« og gerne vil tjene penge.²⁸ Det er en udbredt opfattelse, at det simpelthen er suspekt

at tjene mange penge. I en opinionsundersøgelse i slutningen af 1989 angav 15% at have en positiv vurdering af kooperativ og individuel aktivitet, 29% en negativ, og 56% svarede »ved ikke«. ²⁹

Forvirrende problemer kan opstå, og et læserbrev i Pravda rejste spørgsmålet, om det var moralsk forsvarligt for en kommunist, for ikke at tale om et partimedlem, at tage del i privatøkonomisk foretagsomhed, og svaret var ja – forudsat, at man ikke blev »alt for engageret« i det. ³⁰

Derimod er holdningerne til *markeder og fri prisdannelse* forbløffende ensartede og tillige i høj grad inkonsistente. Frie markeder vurderes særdeles positivt, og i SNG støtter 52% indførelse af markedsøkonomi (68% af de højtuddannede, »intelligentsijaen«, 30% af de ufaglærte arbejdere). ³¹ Men der er udbredt skepsis over for fri prisdannelse og rationelle, dvs. højere priser, som kunne skabe balance på forbrugsvaremarkederne, og denne skepsis genfindes tilsyneladende i vestlige lande at dømme efter en parallel interviewundersøgelse foretaget i Moskva og New York. Adspurgte, om det var rimeligt, at blomsterhandlere hævede priserne op til Mors dag (i New York) og op til den 8. marts (kvindernes dag, i Moskva), svarede 68% nej i New York og 66% nej i Moskva. ³²

Modstanden mod prisreformer har været den vigtigste anstødssten for de økonomiske reformbestrebelse. En række læserbreve i Literaturnaja Gazeta blev resumeret således af en journalist, der efter formuleringerne at dømme selv delte den fremherskende anskuelse: »... halvtomme hylder er til mindre ærgrelse end blomstrende butikker..., hvis tilsyneladende overflod skyldes urimeligt høje priser.« ³³

Ganske vist faldt andelen af modstandere mod en prisreform fra 75% i december 1988

til 27% i oktober 1989, ³⁴ men det udtrykker næppe et ønske om markedsbalancerende priser. Snarere er det udtryk for et krav om priskontrol og reduktion af inflationen. Rationering af smør og vaskepulver blev støttet af 45%, ³⁵ og i november 1990 støttede 31% en konfiskatorisk pengeombytning, som dermed var det mest populære middel til at stabilisere rublen, og som faktisk blev gennemført i et vist omfang i januar 1991. ³⁶

På denne baggrund har reaktionerne på prisliberaliseringen i januar 1992 været forbløffende positiv. I november 1991 erklærede 50% sig som modstandere af frie priser, ³⁷ men efter at de var gennemført, blev holdningerne mindre fjendtlige. I august anførte 73% de stigende priser blandt de største samfundsproblemer. I februar 1992 var det stadig højest på listen, men tallet var faldet til 62%. Antallet af »kategoriske modstandere« af prisreformen i Skt. Petersborg faldt fra 33% i januar til 22% i februar 1992. ³⁸

Selv om der altså er modvilje mod markedsbalancerende priser, også i vestlige markedsøkonomier, er tiltroen til *statsindgreb* i økonomiske beslutninger – herunder statslige indgreb mod de ovennævnte stigninger i blomsterpriserne – fortsat større i SNG end i vestlige lande, hvor politiske beslutninger i stigende grad erstattes med privatisering. ³⁹ I Sverige voksende forskellen mellem procentandelene, som var imod hhv. for nationalisering af storindustrien, fra 35% i 1976 til 62% i 1985. ⁴⁰ Andelen af danskere mellem 19 og 28 år, som var enige i, at »banker og forsikringsselskaber bør overtages af staten«, faldt fra 42% i 1979 til 14% i 1988, og tilslutningen til, at »arbejdsgivernes ret til at lede og fordele arbejdet bør begrænses«, faldt fra 52% til 28%. ⁴¹ Men også i Rusland er der en udtalt tendens til stigende mistillid til statsindgreb. ⁴²

Konklusionen er, at den russiske befolknings delvis modstridende holdninger og ændringstendenserne heri er udtryk for et reelt dilemma, selv om noget af det, Gorbatsjov betegnede som »mental træghed«, kan føres tilbage til folkelige misopfattelser angående handel, markedsmekanismer og statsindgreb og ikke mindst pris- og løndannelsens funktioner. På den ene side er retfærdighed, stabile priser, lempelige arbejdsvilkår og fuld beskæftigelse højt værdsatte sociale goder. På den anden side anses et mere vildtvoksende økonomisk system som midlet til at øge velstanden.

Accelererende forbrugsønsker er drivkraften bag de økonomiske reformer og kan også bane vejen for radikal forandring af kulturelle værdier. Problemet er, at alle markedstilhængerne, inklusive alle de vestlige rådgivere, er enige om, at det i første omgang kommer til at gøre ondt på mange, og at mange hævdvundne sociale goder og værdier må opgives, ikke mindst den fulde, omend ikke særlig produktive beskæftigelse og den relativt store indkomstlighed, bl.a. i form af subsidier til fødevarer og boligforbrug. Utilfredsheden med levefoden kan betyde, at man ikke vil acceptere højere priser og hårdt arbejde, og hvis den tager denne retning, bliver den i sig selv en kriseårsag, som blokerer for de nødvendige ændringer.

Afgørende for fortsat folkelig støtte vil være, om reformpolitikken fordelingsvirkninger afbødes af forbedret arbejdsløshedsunderstøttelse og socialpolitik, og om nogle af de store krav til og forventninger om større velstand bliver indfriet. Mulighederne synes at være begrænsede. Men at producere et BNP per capita på 25-35% af USA's ligesom lande som Grækenland, Portugal og Irland er vel på den anden side ikke i sig selv en katastrofe.

4. Løsrivelse

Den udløsende faktor for både den økonomiske og den sociale krise var Gorbatsjovs liberalisering og glasnost og deraf følgende politiske krise, som var processens første element. Om tidligere sovjetiske ledere sagde Amalrik i 1970, at

»de er eksperter i at bevare magten på deres hænder, men har ikke gnist af anelse om, hvad de skal bruge den til.«⁴³

Hvad det sidste angår, lignede Gorbatsjov dem ikke. Det ser snarere ud til, at kræfterne blev sluppet løs ved en helt bevidst beslutning. Foruden løsrivelsen fra kommunistpartiets enevælde, udløste Gorbatsjovs politik også en national løsrivelse i Østeuropa og inden for Sovjetunionen ved den klare tilkendegivelse af, at den sovjetiske hær ville forholde sig passiv, hvad den også stort set har gjort, og bortset fra enkelte sørgelige hændelser undgik Gorbatsjov at få blod på hænderne. En mulig tolkning – men der er unægtelig andre – er, at Gorbatsjov var en filosof, der besteg kejsertronen, hvorefter han systematisk gik i gang med at demontere den og derved blev en af »tilbagetogets helte«.⁴⁴

Selv om beslutningen har været bevidst, har konsekvenserne jo næppe været forudset. Lederne har næppe forestillet sig, at politisk frigørelse ville medføre sammenbrud af sociale værdier og disintegration af plansystemet. Eller at individuel og kooperativ økonomisk aktivitet ville medføre så megen kriminalitet. Eller at russerne er så forhadte i de andre republikker. Eller at al socialisme er så dybt kompromitteret i Østeuropa og markedsbejstringen så voldsom.

Egentlig er det paradoksalt, at netop deres fald har affødt så heftige udfald mod regimerne i Østeuropa og mod socialisme i almindelighed. Der er ikke noget nyt i, at de

har undertrykt befolkningerne. En række folkelige opstande er tilstrækkelig dokumentation, bl.a. DDR 1953, Ungarn 1956, Tjekkoslaviet 1968, Polen 1980. Det er ikke regimernes fald, men derimod deres forbliven ved magten i årtier, som har kompromitteret socialismen. Lige så underligt er det, at deres nederlag er blevet forvekslet med en sejr for kapitalismen og blevet en anledning til at gøre op med det socialistiske islæt i den danske kulturarv. Det er jo ikke den utøjlede kapitalisme, der har ført an i opbygningen af velfærdssamfundet og den sociale udligning, som vi er stolte af. Faldet har virket som en indsprøjtning af optimisme for alle dem, der gerne vil tro på kapitalismen som en institution, der formår at realisere alle vores forhåbninger om velstand, frihed, økologisk balance, demokrati, retfærdighed og lighed (måske ikke så meget det sidste).

Mens der er nævnt mange eksempler i det foregående på konvergerende holdninger i Øst- og Vesteuropa, er den nationale opblomstring i Østeuropa og Sovjetunionen et markant område, hvor der ikke er konvergens. I vesteuropa er nationalfølelse en konservativ holdning, som fortrænges af internationalisme og støtte til europæisk enhed, hvorimod socialistisk internationalisme er et skældsord i Østeuropa, hvor national uafhængighed er et fremtrædende politisk mål. Dette har givet anledning til nogen forvirring i Vesteuropa, hvor det er blevet fremhævet, at moderne økonomi er internationalt integreret, og at nationalstaten er et relativt nyt fænomen, som nu er forældet som politisk besluttende enhed.

Men for det første er der afgørende forskel på handelsmæssige og politiske aftaler mellem et lille land og en stor blok. Frihandelsaftaler er i princippet til samme fordel for begge, absolut set, idet man liberaliserer udvekslingen mellem uafhængige personer og

virksomheder på begge sider af grænsen. Relativt set er fordelene størst for det lille land. Det store land kan lettere undvære det lille som handelspartner end omvendt, og derved får det store et pressionsmiddel til at afkræve det lille modbydelser ud over de gensidige frihandelsaftaler.

Politiske aftaler er ikke gensidige, men får karakter af en indlemmelse. En politisk union indebærer nødvendigvis, at de små lande må indordne sig under de stores beslutninger, når unionen skal tale med én stemme, og det gælder, hvad enten stemmen kommer fra Sovjetunionen eller Den Europæiske Union.

For det andet er det ganske vist rigtigt, at nationalstaten i Europa er en ny foreteelse historisk set, opstået i løbet af de sidste 200 år.⁴⁵ Men det skal ikke overses, at den opstod samtidig med demokratiet som dets legitimering efter den franske revolution i 1789. Den nationale samhørighed er en væsentlig del af forklaringen på, at de fleste danskere finder det rimeligt at rette sig efter Folketingets vedtagelser, også når de strider mod deres personlige ønsker, og den er formentlig et bedre legitimeringsgrundlag end fx proletariats diktatur, kommunistisk ideologi, eller fælles trang til øget personlig velstand, større forbrug, billigere cigaretter og spiritus.

Den centrale magtudøvelses legitimitet kræver, at der samtidig med overførslen af magt til det centrale niveau opbygges en tilsvarende identitet. Uden legitimitet og en indre trang til lovlighed opløses retsstaten, som er skrøbeligere, end man tror, og erstattes med korrupsion, mafiaherredømme og demoralisering, som jo er fremherskende i de fleste lande uden for Skandinavien og Nord-europa og nogle få andre steder, ikke mindst i Sovjetunionen, hvis opløsning i disse år blotlægger sådanne forhold på meget dramatisk vis.

På lidt længere sigt kan den nye afhængighed af hjælp fra vestlige organisationer og stater som IMF, OECD, EF og USA, der jo uden undtagelse stiller krav om en liberalistisk økonomisk politik, vise sig problematisk, og der har allerede været tegn på politiske reaktioner. For mellemindkomstlande og for fattige lande kan kombinationen af privatisering og liberalisering af udenrigshandel og kapitalbevægelser betyde, at udenlandske interesser får fri adgang til billigt at opkøbe interessante ressourcer, fordi økonomierne er for svage til at yde stærke vestlige koncerner effektivt modspil, når statsmagten er sat ud af spillet.

5. Konklusion

Selv om de folkelige krav om demokrati og national frigørelse og om øget velstand begge er vigtige drivkræfter for revolutionerne i 1989, er det formentlig det sidste, som har forrang. Konvergerende holdninger i retning af materielle forbrugskrav og demokrati blev forudset allerede i nogle af de klassiske sociologiske værker. Tocqueville hævdede, at der var en kausal sammenhæng:

»La démocratie favorise le gout de jouissances matérielles.«
(A. de Tocqueville, 1850)⁴⁶

Ifølge Marx og Engels var materielle forbrugskrav en central historisk drivkraft:

»Die Bourgeoisie reisst durch die rasche Verbesserung aller Produktionsinstrumente, durch die unendlich erleichterten Kommunikationen alle, auch die barbarischsten Nationen in die Zivilisation. Die wohlfeilen Preise ihrer Waren sind die schwere Artillerie, mit der sie alle chinesischen Mauern in den Grund schießt, mit der sie den hartnäckigsten Fremdenhass der Barbaren zur Kapitulation zwingt. Sie zwingt alle Nationen, die Produktions-

weise der Bourgeoisie sich anzueignen, wenn sie nicht zu Grunde gehen wollen; sie zwingt sie, die sogenannte Zivilisation bei sich selbst einzuführen, d.h. bourgeois zu werden. Mit einem Wort, sie schafft sich eine Welt nach ihrem eigenen Bild.«

(K. Marx & F. Engels, 1848)⁴⁷

Marx og Engels forfægtede således en art konvergensteori, om end de næppe forestillede sig, at den kapitalistiske produktions billige priser ville eliminere alle forsøg på at opbygge socialismen.

Formålet med den sovjetiske konvergenspolitik er at modernisere landet, at give Sovjetunionen en helt ny rolle som fornuftens stemme i international politik, at skabe en demokratisk retsstat, at indføre glasnost og frihed til at tænke, at fjerne dynen af ideologisk hykleri, at frigøre initiativ og i den sidste ende at forøge velstanden i Sovjetunionen til et niveau som i Skandinavien. Om det sidste, overordnede formål vil blive realiseret, er det mest tvivlsomme på grund af formidable objektive vanskeligheder, ikke mindst ressource- og miljøproblemerne, som tårner sig op.

Et mere realistisk mål er løse de mest overhængende problemer og bringe økonomien nogenlunde på fode. Der må sondres mellem tre typer af økonomiske problemer: Det første problem er at skabe balance i økonomien, at få styr på statsbudgettet og lønudviklingen og at øge priserne til et mere realistisk niveau, kort sagt at rette op på de problemer, som i Sovjetunionen er skabt af den politiske ledelse selv, og som er den mest akutte del af den nuværende krise. Løsningen af dette problem kræver ændringer i løn-, penge-, pris- og finanspolitik. Det kræver ikke systemændringer, men er tværtimod en nødvendig forudsætning for at ændre systemet. Gorbatsjov pådrog sig et stort ansvar ved helt at ødelægge det i forvejen stærkt nedbrudte

prissystem samt pengevæsenet på den klassiske måde, nemlig med en løbsk seddelpresse. Der er ikke noget enestående ved at køre et land i sæk med letsindig pengeudstedelse, men det er blevet misforstået og misbragt og helt uberettiget taget til indtægt for den generelle miskreditering af al politisk styring, socialisme og planøkonomi på et tidspunkt, hvor behovet for alt dette er stigende på grund af tiltagende globale ressource- og miljøproblemer og deraf følgende konflikter.

Det andet, mere langsigtede problem er at skabe dynamik, foretagsomhed, entreprenørånd og vækst. Her kan systemændringer, arbejdsløshed, profitmuligheder og markedsøkonomi tænkes at være relevante midler.

Hvad der i første omgang er brug for, er lidt ganske almindelig hæderlighed, ikke mindst i statsadministrationen, samt ordentligt arbejde. Desuden er det nødvendigt, at virksomhedernes ejere får mere magt og ansvar, hvad enten de er private eller statslige. Og så er der brug for realistiske relative priser og et realistisk prisniveau i forhold til indkomsterne og udbuddet af forbrugsvarer, dvs. kraftige prisstigninger. Uden alt dette vil en forøgelse af det procentvise markedsøkonomiske islæt i økonomien, som vel realistisk kan variere mellem 20% og 80%, ikke kunne fungere, men vil føre til social og økonomisk opløsning, pengeløs tuskhandel og alle mulige former for svindel og kriminalitet, som allerede forekommer i stigende omfang i Sovjetunionen, ligesom det kendes i mange andre markedsøkonomier.

Uden stram politisk styring er der en overhængende risiko for sociale katastrofer. En gennemgribende prisreform kan ikke overlades til markeds kræfterne, som ikke kun er blinde. I den nuværende situation i Østeuropa og SNG eksisterer de dårligt nok, og i det

omfang, de findes, er de domineret af monopoler og organiseret kriminalitet. Det er desperat og meget farligt simpelt hen at frigive alle priser og fjerne alle subsidier med ét slag, som Jeltsin gjorde i januar i år. »Faktisk har alle markedsøkonomier kontrollerede priser og et udbygget system af subsidier«. ⁴⁸ Der er nu et stort behov for – om ikke planøkonomi – så i hvert fald plan i økonomien.

Aktiv statslig politik på en række områder er helt afgørende for reformernes gennemførelse, bl.a. industripolitik som styrer hvor mange og hvilke virksomheder der skal nedlægges, og finanspolitik til genoprettelse af skattegrundlaget. I Rusland ønsker en stor politisk gruppe under ledelse af Arkady Volskij, de såkaldte industrialister, som repræsenterer ledere og ansatte på de statslige virksomheder, at begrænse nedgangen i produktionen, som forventes at blive 40% i perioden 1990-1993, men har lige så lidt som regeringen nogen klar politik med hensyn til den fremtidige industristruktur. ⁴⁹ Regeringen synes fast besluttet på at gennemføre sit privatiseringsprogram, som er det hurtigste og mest omfattende blandt alle programmerne i Østeuropa. Virksomhederne skal sælges ved auktioner og betales dels med rubler, dels med investeringskuponer, som skal uddeles gratis til befolkningen fra efteråret i år. ⁵⁰

Det gamle system havde én stor fordel, og det mærkes meget tydeligt nu, hvor den er forsvundet, nemlig at det gav mulighed for en simpel og effektiv skatteopkrævning, fordi alle ind- og udbetalinger gik gennem statsbudgettet. Den overvejende del af skatterne blev inddrevet som indirekte skatter ved, at forbrugerpriserne blev sat højere end produktionsomkostningerne for de fleste varer. De personlige skatter var små, og højeste marginalsattesats var normalt 13%.

Tiltroen til, at indførelse af markedsøkonomi er et universalmiddel, som uden videre vil skabe en genvej til varig velstand, er blevet meget rodfæstet. CSCE-konferencen i Paris i november 1990 sluttede med, at de 34 statsoverhoveder og regeringschefer undertegnede det såkaldte Paris-charter, en art ny grundlov for Europa, der bygger på demokrati, retsstat, frihedsværdier og – markedsøkonomi!⁵¹ Dermed er frihed og markedsøkonomi, der er et lidt pænere ord for kapitalisme, blevet knæsat som princip på linje med den europæiske kulturs mest ophøjede idealer med rod i oplysningstiden og revolutionen i 1789, først og fremmest fordi det formodes at være vejen til materiel økonomisk vækst. Men samtidig er andre idealer fra den samme og senere revolutioner blevet trængt i baggrunden, nemlig idealerne om lighed og broderskab, og det er meget beklageligt, for der bliver snart hårdt brug for begge dele.

Begejstringen har ført mange ud i den vildfarelse, at markedsmekanismen er en farbar vej til løsning af den tredje type af økonomiske problemer, som er de egentlige og mest langsigtede, nemlig miljøproblemerne, og at fortsat vækst og forbedret miljø er forenelige ved teknikens og markedsmekanismens hjælp.⁵²

Der er en tendens til at beskrive miljø- og resourceproblemerne i Østeuropa og SNG som langt mere alvorlige end i den vestlige verden og at give plansystemet skylden.⁵³ Realiteten er snarere, at det gamle sovjetregime forsøgte at efterligne de rige industrilande – og med stort held, i hvert fald hvad angår ressourceforbruget, omend med vanskeligheder angående effektiviteten. Problemerne er fælles og af samme overvældende størrelsesorden, nemlig miljøproblemer, knaphed på rene energikilder og nødvendigheden af at beskære kuldioxid-udslippet.⁵⁴

Set i et langt perspektiv, som er relevant for fundamental reform og omstrukturering, er det nødvendigt at danne sig et sammenhængende billede af de økonomiske betingelser i de næste årtier og ikke blot overlade alle beslutninger til markedsmekanismen, som har sin force i forbindelse med effektiviteten på kort sigt, men som notorisk er alt for nærsynet. Strategien, som går ud på at hægte sig på den nuværende højkonjunktur i (nogle af) markedsøkonomierne, rejser spørgsmålene om tidshorisonten for højkonjunkturs vedvaren og tidshorisonten for indhentningsprocessen. De velhavende vestlige lande (og i et vist omfang de østeuropæiske med) befinder sig midt i en eksplosion af velstand, produktion og ressourceforbrug. Eksplosionen har været vedvarende, men det er sikkert, at den vil ophøre; spørgsmålene er udelukkende hvornår? og ikke mindst hvordan?

Efter anden verdenskrig tog det Vesteuropa omkring 25 år at indhente USA under ekstremt gunstige betingelser. Det er usandsynligt, at et så langt tidsrum vil være til rådighed for Østeuropa, førend miljø- og resourceproblemer fuldstændig vil ændre de økonomiske muligheder. Derfor må det nu seriøst ses i øjnene, at problemstillingen om at indhente de vestlige lande er forfejlet, i Østeuropa og andre steder, og at det fælles, relevante problem er tilpasning til en fremtid med stadig forværring af de økonomiske muligheder og bilæggelse af de stridigheder, som det nødvendigvis vil medføre.

Argumenterne for statsindgreb i dette markedsvanvid er indlysende, som det også påpeges af prominente forskere, bl.a. nobelpristagerne Jan Tinbergen og Trygve Haavelmo, der i en nylig rapport fra Verdensbanken konkluderer, at væksten i de rige lande må ophøre. Det kræver politisk styring af såvel produktionen som den globale fordeling,

dvs. både international solidaritet og handlekraftige overnationale myndigheder.⁵⁵

Der påhviler de rige vestlige lande et stort ansvar, som indebærer, at vi må ændre vores livsstil radikalt og tage initiativet til en massiv omfordeling af velstanden til fordel for de fattige lande. Men Sovjetunionen og Østeuropa er langt fra de mest trængende, og det er både forkert og farligt, at Gajdar og de mange vestlige rådgivere med Sachs i spidsen foregøgler de sovjetiske forbrugere hurtig velstand ved hjælp af udenlandsk bistand kombineret med den evindeligt gentagne trylleformular om markedsøkonomi. Der ved har de ligesom mange vestlige opviglere bidraget til, at forventningerne er skruet meget højt op. Hvad vil der ske, efterhånden som de ikke indfries? Og hvis skuffede forventninger kombineres med udenlandsk dominans, bliver blandingen sprængfarlig. Der vil blive stillet store krav til demokratiet, som man må sætte sin lid til, men det er faktisk også her der hidtil er gjort de største fremskridt. Forhåbningerne må simpelt hen sættes til, at den nuværende besættelse af materielle forbrugskrav, som synes både tiltagende og verdensomspændende, fra de allerrigste til de allerfattigste, vil ophøre overalt, og at væksten vil søge sig baner i højere, mere kvalitativ og mental retning, hvor vækstmulighederne er ubegrænsede takket være den nyvundne demokratiske frihed.

Noter

1. Synspunkterne i artiklen behandles mere udførligt i forfatterens kommende bog (Aage, 1993).
2. Jf. CEC, 1990; IMF, IBRD, OECD, EBRD, 1991.
3. Hanson, 1990:34; men der er afvigende røster, fx Nouv, 1988.
4. Shatalin et.al., 1990:25.
5. Caves & Christensen, 1980:974.
6. OECD, 1990:10.

7. Nove, 1977:117.
8. Vickers & Yarrow, 1988:40.
9. Pryor, 1985:101; cf. Gregory & Stuart, 1989:414.
10. Gorbatsjov i sin tiltrædelsestale som præsident i marts 1990, *Ekonomika i Zhizn'* (marts 1990, nr. 12):2.
11. Aage, 1991; *Izvestija*, 25. februar 1990, p 2, 20. marts 1990, p 2; VCIOM, 1989-1991 (juni 1990, no. 15):24-25.
12. Aage, 1991; Golov et.al., 1991.
13. Aage, 1990; Aage, 1993.
14. Gallupundersøgelse offentliggjort i *Newsweek*, oktober 1991; refereret af Mikael R. Lindholm i *Information*, 21. november 1991.
15. Gundelach & Riis, 1990:21; Aage, 1991.
16. Aage, 1991:4-5.
17. Kosmarski, 1991:16; *Moscow News* (27. maj 1990, nr. 20):10; Aage, 1991:11-13.
18. Kolarska-Bobiska, 1989:129; lignende data for Ungarn anføres af Shiller et.al., 1991:391,392.
19. Gundelach & Riis, 1990:9.
20. Svensson & Tøgeby, 1991:130.
21. Holmberg & Gilljam, 1987:264; Svensson & Tøgeby, 1991:125, 135, 138.
22. Aage, 1991:11.
23. VCIOM, 1989-90 (november 1989, nr. 7):12; *Izvestija*, 25. februar 1990, p 2; *Moscow News* (1. marts 1990, nr. 11):10; Aage, 1991.
24. *Moscow News* (21. juni 1992, nr. 25):2.
25. *Ingeniøren* (26. april 1991, nr. 17):22.
26. Shiller, Boycko & Korobov, 1991:393-396; Aage, 1991: 13-16.
27. Gorbatsjov i *Pravda*, 18. februar 1988, side 2.
28. *Moscow News* (13. august 1989, nr. 33):7; (24. september 1989, nr. 39):5.
29. *Ekonomika i Zhizn'* (januar 1990, nr. 2):11.
30. *Pravda*, 6. juli 1987. Jf. Aage, 1991:13-16 samt debatindlæggene optrykt i Krishtoff & Skelley, 1990: 206-231.
31. *Voprosy Ekonomiki* (juli 1990, nr. 7):57; *Izvestija*, 24. maj 1990, p 1; Aage, 1991:9-10.
32. Shiller, Boycko & Korobov, 1991:389.
33. *Literaturnaja Gazeta*, 12. august 1987, p 12.
34. *Voprosy Ekonomiki* (april 1990, nr. 4):46; Golov et.al., 1991.
35. VCIOM, 1989-90 (april 1990, nr. 9):13.
36. Kosmarski, 1991:22.

37. Moscow News (3. november 1991, nr. 44):1; cf. Argumenty i Fakty (oktober 1991, nr. 42):1.
38. Nezavisimaja Gazeta, 21. februar 1992; Jesper Karup Pedersen i Information, 27. februar 1992.
39. Aage, 1991:7-10; Shiller, Boycko & Korobov, 1991:389.
40. Holmberg & Gilljam, 1987:260.
41. Svensson & Tøgeby, 1991:125.
42. Kosmarski, 1991; cf. Izvestija, 17. februar 1990, p 1.
43. i bogen »Vil Sovjetunionen overleve til 1984?« (Amsterdam: Fond imeni Gercena, 1970:18). Genudgivet af Gyldendal i 1990.
44. som Hans Magnus Enzensberger skrev i Information, 29. december 1989.
45. Knudsen, 1989; Sørensen, 1990:129-136.
46. de Tocqueville, 1850:162; cf. pp 139, 151, 156-157, 256.
47. Marx & Engels, 1848:47.
48. Blanchard et.al., 1991:29.
49. The Economist, 15. august 1992, p 24.
50. The Economist, 15. februar 1992, pp 71-72; jf. et interview med Jegor Gajdar, The Economist, 25. april 1992, pp 17-20.
51. The Economist, 24. november 1990, pp 29-31; Politiken, 22. november 1990.
52. Som det hævdes af Bertel Haarder, Politiken, 17. februar 1990; vismand Arne Larsen, Information, 13. februar 1990; Mogens Lyketoft, Information, 7. september 1990; Jens Kampmann, Information, 26. november 1990; Johannes Sløk, Weekendavisen, 31. maj 1991; Per Stig Møller, Information, 18. marts 1991, jf. Folketingets åbningsdebat, Folketingstidende, 3. oktober 1991, sp. 271; Anders Fogh Rasmussen, Politikens kronik, 25. oktober 1991, 26. november 1991.
53. Se fx Feshbach & Friendly, 1992:40,44.
54. Hughes, 1991.
55. Rapporten er udsendt af UNESCO (Goodland et.al., 1991), og den er omtalt af Jørgen Stig Nørgård i Politikens kronik, 28. november 1991, og af Jørgen Steen Nielsen i Information, 21. november 1991. Jf. også The Economist, 9. maj 1992, p 91.

Litteratur

- Blanchard, O., Dornbusch, R. Krugman, P., Layard, R. & Summers, L.: »Reform in Eastern Europe«. 1990 Report of the WIDER World Economy Group. Cambridge, MA.: The MIT Press 1991.
- Caves, D.W. & L.R. Christensen: »The Relative Efficiency of Public and Private Firms in a Competitive Environment: The Case of Canadian Railroads«. Journal of Political Economy 88 (1980, no. 5):958-976.
- CEC (Commission of the European Communities): Stabilization, Liberalization and Devolution: Assessment of the Economic Situation and Reform Process in the Soviet Union. European Economy (December 1990, no. 45).
- Feshbach, M. & Friendly, A.: Ecocide in the USSR. New York: Basic Books 1992.
- Golov, A. et.al.: »S kazhdym godom vse khuzhe. Tri goda strany v zerkale obshchestvennogo mnenija«. Nezavisimaja Gazeta (12. marts 1991):5.
- Goodland, R., Daly, H., El Serafy, S. & von Droste, B. (eds.): Environmentally Sustainable Economic Development: Building on Brundtland. Paris: UNESCO 1991.
- Gregory, P.R. & R.C. Stuart: Comparative Economic Systems. (3rd ed.). Boston: Houghton Mifflin 1989.
- Gundelach, P. & Riis, O.: »Værdiforandringer i Danmark 1981-1990«. Working paper. Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet 1990.
- Hanson, P.: The Baltic States. The economic and political implications of the secession of Estonia, Latvia and Lithuania from the USSR. Special report No. 2033, March 1990. London: The Economist Intelligence Unit 1990.
- Holmberg, S. & Gilljam, M.: Väljare och val i Sverige. (Voters and Elections in Sweden). Stockholm: Bonniers 1987.
- Hughes, G.: »Are the Costs of Cleaning up Eastern Europe exaggerated? Economic Reform and the Environment«. Oxford Review of Economic Policy 7 (Winter 1991, no. 4):106-136.
- IMF, IBRD, OECD, EBRD (eds.): A Study of the Soviet Economy. Paris: OECD 1991.

- Knudsen, A.: *Identiter i Europa*. København: Christian Ejlers' Forlag 1989.
- Kolarska-Bobiska, L.: »Poland under Crisis: Unreformable Society or Establishment?« Chap. 8, pp 126-138 in R. Clarke (ed.): *Poland: The Economy in the 1980's*. Harlow, Longman 1989.
- Kosmarski, V.: »Public Attitudes to the Transition«. Working paper. Institute of Employment Problems, USSR Academy of Sciences. Moskva, June 1991.
- Krishtoff, L. & Skelley, E. (eds.): *Perestroika: The Crunch is Now...* Moskva: Progress 1990.
- Marx, K. & Engels, F. (1848): *Manifest der kommunistischen Partei*. Berlin: Dietz Verlag 1968.
- Nouv, A. (A. Nove): »Granitsy polnogo khozrascheta«. *Ekonomika i organizatsiia promyshlennogo proizvodstva* (September 1988, no. 9):69-78.
- Nove, A.: *The Soviet Economic System*. London: Allen & Unwin 1977.
- OECD: *Health Care Systems in Transition. The Search for Efficiency*. OECD Social Policy Studies 7. Paris: OECD 1990.
- Pryor, F.L.: *A Guidebook to the Comparative Study of Economic Systems*. Englewood Cliffs, NJ.: Prentice-Hall 1985.
- Shatalin, S.S. et.al.: *Perekhod k rynku. Konceptija i programma*. Moskva: Arkhangel'skoe 1990.
- Shiller, R.J., Boycko, M. & Korobov, V.: »Popular Attitudes Towards Free Markets: The Soviet Union and The United States«. NBER Working Paper No. 3453. Cambridge, Mass.: National Bureau of Economic Research, September 1990.
- Stevens, C. & Kennan, J. (eds.): *Reform in Eastern Europe and the Developing Country Dimension*. London: Overseas Development Institute 1992.
- Svensson, P. & Togeby, L.: *Højrebølge? (A Rightist Wave?)*. Århus: Politica 1991.
- Sørensen, C.: *Danmark – delstat i Europa ?* København: Fremad 1990.
- de Tocqueville, A. de: *De la démocratie en Amérique*. (Treizième édition, tome deuxième). Paris: Pagnerre 1850.
- VCIOM (Vsesojuznij centr izuchenija obshchestvennogo mnenija po social'no-ekonomicheskim voprosam): »Obshchestvennoe mnenie v cifrach«. (Various issues), 1989-91.
- Vickers, J. & Yarrow, G.: *Privatization: An Economic Analysis*. Cambridge, Mass.: MIT Press 1988.
- Aage, H.: »Demokratizatsija i Sovjetunionen: Købekraft, vilje-kraft of stemmekraft«. *Kontext* 54/1990:7-26.
- Aage, H.: »Popular Attitudes and Perestroika«. *Soviet Studies* 43 (January 1991, no. 1):3-25.
- Aage, H.: *Økonomierne i SNG og Østeuropa mellem Skylla og Karybdis*. Herning: Systime. Udkommer 1993.